

KAMĀLADDĪN İBN AL-‘ADĪM’İN BUĞYAT AT-TALAB
ADLI ESERİNİN COĖRAFĪ GİRİŞ KISMI HAKKINDA
BĀZİ MÜŞĀHEDELER *

MARIUS CANARD

XIII. asırda yaşamış her ikisi de « al-Halabi » nisbesini taşıyan iki müellif, Kamaladdīn İbn al-‘Adīm (1193-1262) ve ‘İzzaddīn İbn Şaddad (1216-1285)’ın her ikisi de başında Haleb ve mülhakatının, yâni kendi devirlerinde Haleb’e bağlı bulunan ve şimâl ve şimâl i şarkide hayli uzaklara, Malatya’dan Tarsus’a kadar uzanan bölgelerin coğrafi-tarihî bir tasviri bulunan birer eser yazmışlardır. İbn al-‘Adīm, *Buğyat at talab fi tārīx Halab* isimli, Haleb ve bölgesinde oturan veya buralardan geçen meşhur adamların terceme i hâllerine âit büyük mecmuasını, eserin birinci cildinde bulunan coğrafi bir tasvir ile başlatmıştır. İbn Şaddad da aynı şekilde, *al-A‘laq al xotira fi dikr umara’ aş-Şām wa ‘l-Cazīra*’nın birinci cildinin bir kısmını aynı mevzua tahsis etti.

İbn Şaddad’ın bu eseri, S. Dahhan’ın yeni bir neşrinin (Şam 1956) mevzûunu teşkil eden, Şam’a âit bir kısmı ve l’abbé Ledit tarafından Vatikan’da bulunan bir yazmaya istinâden *al-Maşriq*’ta neşredilen ikinci derecedeki hudud mevkilerine (‘awaşim) âit bir parçası hâriç olmak üzere, henüz neşredilmemiştir¹. Vaziyet *Buğyat at-talab*’in coğrafi giriş kısmı için de aynıdır. Muhtemelen müellif hattıyla yazılmış olan giriş kısmı Ayasofya Kütüphanesi’nde 3036 numaralı yazmada bulunan *Buğyat at talab*’in mütebakîsi, büyük kısmı ile, İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. Bu giriş kısmının ehemmiyeti, aynı müellifin *Zubdat al-Halab*’inin âlim nâşiri S. Dahhân aş-Şâmi tarafından birkaç sene evvel, bana işâret edilmişti. Bu yazmanın bir fotoğrafisini elde edebildim.

* Münih’te XXIV. Milletlerarası Müsteşrikler kongresi’nde (28 Ağustos - 4 Eylül) tebliğ olarak okunmuştur.

¹ Halep bahsini ihtiva eden kısmının neşrini Mr. Sourdel hazırlamaktadır.

İşte bugün, İbn al 'Adim'in eserinin bu kısmına âit birkaç nokta hakkında bâzı müşâhedelerde bulunmak istiyeceğim.

Eser, Abu 'Ubayda'nın fethettiği bölgelerdeki hıristiyanların vaziyetine dâir bilgilerden sonra, İslâm'ın başlangıcındaki Sûriye hudut mevkîlerinin bir tarihçesiyle başlar. Bunu Akdeniz'in, Haleb vilâyeti dâhilindeki göllerin ve dağların tasviri tâkibeder. Arkasından, Haleb'in âbidelerinin, câmîlerinin ve muhtelif husûsiyetlerinin tasviri gelir. Daha sonra, müellif bize, Haleb vilâyetinin bütün şehirlerinin ve her hangi bir ehemmiyet taşıyan yerlerinin, Qinnasrîn, Antakya, Manbic, Bâlis vs... 'nin ve hudut mevkîlerinin (*awâşim* ve *tugūr*) tasvirini verir ki, bunlara, eski coğrafyacılara tarafından zikredilmeyen kalelerin bir listesi mahiyetinde, Malatya, Hişn Manşūr, Sumeysat gibi, ozaman Haleb'e bağlı bulunan mevkîler idhâl edilmiştir. Nehirlerin (Quwayq al-Halab, Fırat, Ceyhan, Seyhan, Ürdün) tasvirinden sonra İbn al-'Adim, evvelkinden çok daha hususî bir görüşle tekrar Akdeniz'e döner. Sonra, onun *malahim*'e dâir *hadit*'ler faslında Haleb ve ona bağlı bulunan yerlere müteallik uzun bir bahsi vardır. Müteakıben, tafsilatlı bir şekilde, bölgenin kabîlelerini, kabîlelerin kollarını sayar ve bahse Haleb ve Qinnasrîn'in fethine âit tarihî rivâyetlerle son verir. İbn aş Şihna, *ad-Durr al-muntaxab*'in önsözünde, zâten tamâmına mürâceat etmediği itirâfında bulunduğu (zira eserin birinci cildini, sâdece hakkında işittikleriyle tanıyordu) *Buğyat at-talab*'in bir tenkîdini yapar. Onu hikâyelere ve garip vak'alara fazla ehemmiyet vermekle muâhaze eder; onda alınacak pek az esâslı mâlûmat bulunabileceği fikrindedir. İbn al-'Adim'in eserinin coğrafî giriş kısmını da, garâibe, hikâyelere fazla yer vermediği uygun buluşu ve *malahim*'e müteallik bütün *hadit* yığınları gibi, bizim nokta-i nazarımızdan tamamen ikinci derecede hayli mesele ile metni doldurmuş olmaktan, aynı şekilde, muâheze edebiliriz. Fakat İbn Şihna'nın tenkîdi kısmen mübalâğalıdır ve bu istitrat ve hikâyelerin birçoğunun tarihî ehemmiyeti inkâr edilemez. Bütün olarak mütalea edilince, denilebilir ki, İbn al-'Adim'in usûlünün üstünlükleri bu mahzurları bertaraf etmektedir.

İbn al-'Adim vilâyetin muhtelif şehir ve mevkîleri hakkında, hattâ mevsûkiyyetleri açıkça şübheli olan hadisler bahis mevzûu olduğu zaman bile, titizlikle *isnâd* vererek, pek çok şifâhî rivâyet veya tarihî-coğrafî haberler nakleder.

Sözlü kaynaklara mevzûumu teşmil etmeden sâdece yazılı olanlardan bahsedeceğim ki, bunlar pek çoktur.

Müelliflerden en çok zikredilenler şunlardır: Balxi, ki İbn al-Adîm onun eserlerinden *Kitab sūrat al-ard wa 'l-mudun*'unu ve ayrıca *at-Tarîx*'ini zikreder; Balādūi, Saraxsi, İbn al Faqîh al-Hamadāni ve *al-Hāfiz li-ma'arif harakot aş şams wa 'l-qamar* adlı bir eserin müellifi olan İbn al-Munadi. Nâdiren zikredilenler ise Mas'ūdi, İştāxri, İbn Hāwqal, İbn Buṭlan, Yaqūt; tarihçilerden 'Azîmî, Sa'îd b. Baṭriq (Sûriye'nin eski putperest ve hristiyan kralları için); bir *al-Bidaya wa 'n-nihaya* müellifi olan İbn Munqid 'Ali b. Murşid b. 'Ali'dir. İslâmın başlangıcında 'Arbasūs (Arabissas)'un hukukî vaziyetine dâir uzun bir fıkrada da, ki bu kısımda pek çok rivayet zikredilmiştir, Abu 'Ubayd al Qasim b. Sallam'ın gene bu mes'elenin bahis mevzuu olduğu *Kitāb al-am-wāl*'ine mürâceat eder. Mâlûmdur ki, bu mevkiin vaziyeti Kıbrıs'ınkinin aynı idi. Kabileler hakkındaki bahiste ise hemen bütün mâlûmat büyük neseb âlimi (*an-nassāba*) Muḥammad b. Aḥmad b. 'Abdallāh al-Asadi'nin *Diwān al-'Arab wa cawharat al-adab wa idāh an-nasab*'inden alınmıştır.

İbn al-Adîm'in kaynaklarından birçoğu tab'edilmiş, tanınmış veya İştāxri ve İbn Hāwqal'in eserleriyle gelen Balxi gibi basılmış müellifler tarafından istifâde edilmiştir. Saraxsi'den ve İbn Buṭlan'dan yapılan birçok nakiller de bilhassa Yaqūt'ta zikredilenlerle biliniyordu.

Bu yazılı kaynaklardan, bilhassa İbn Buṭlan'dan ve Saraxsi'den yapılan nakiller hakkında birkaç söz söylemek, sonra, henüz zikretmediğim iki mühim kaynaktan, Ma'arrat an-Nu'man kadısı Abu 'Amr 'Otmān b. 'Abdallah at-Ṭarsusi'nin, önce İxşidi, sonra Fâtîmî veziri olan Abu'l-Fadl Ca'far b. al-Fadl b. al-Furat için te'lif edilmiş *Siyar at-tuğūr*'undan ve al-Husayn b. Aḥmad b. Muḥammad al-Muhallabı'nın Fâtîmî Halifesi al-'Aziz Billah için yazılmış *Kitāb al-masalik wa 'l-mamālik*'inden, netice itibariyle Hicrî IV'ncü asrın iki müellifinin eserlerinden bahsetmek istiyeceğim.

Aḥmad b. at Tayyib as-Saraxsi, halife Mu'tadid'in müsânibi iken gözden düştü ve 286 = 899'da öldü. İbn al-Adîm onu bir defa, *Murūc ad-dahab*'den alınmış ve *Risāla fi 'l-b'hār wa 'l-miyah*

*wa 'l-cibal'*den gelen bir parçada, Mas'ûdî vasıtasıyla zikreder. Saraxsî'nin diğer iki eserinden de istifade edilmiştir. Bunlar bir taraftan Mu'tadid'in henüz halife değilken Tulûnilerden Xumara-vayh'e karşı yaptığı seferinin hikâyesi; diğeri de *al-Masâlik wa 'l-mamâlik*'idir. *Rihlat al-Mu'tadid*, bu eseri harfiyyen istinsah etmiş olan Sinan b. Tabit'in *Sîrat al-Mu'tadid*'inde zikredilmiştir. Sinan bize, bunu yapmağa nasıl sevk edildiğini açıklar: Mu'tadid'in kütüphanesini tasnif ederken Saraxsî'nin eserlerini, bu arada bil-hassa önceden de bildiği bu *Rihla*'yi ihtiva eden bir sandık bulmuş. *Sîrat al-Mu'tadid*'inde bu eserden istifade etmesi için halife tarafından teşvik edilmiş, Halife ona, *Rihla*'yi harfi harfine dercetmesini bildirmiştir. Bu *Rihla*'den, İbn al-Adim, diğer parçalar arasında, Haleb hakkında uzun bir kısım zikreder ki, bunu İbn aş-Şihna ve aynı şekilde ondan istifade eden İbn Şaddâd'ın vasıtasıyla biliyoruz. Çok kısa nakiller ise, şimalî Suriye'nin muhtelif şehirleri veya sâir yerleri ile hudut bölgeleri hakkında *K. al-masalik wa 'l-mamâlik*'in nakilleridir. Diğer müelliflerden yaptığı nakiller için, kabûl ettiği bir metoda uyarak, İbn al-Adim, yeri geldikçe, «dedim» ibâresiyle müdâhelelerde bulunup açıklamalar ilâve eder veya tashihler yapar. Haleb'in kanalizasyonu bahsinde vaziyet böyle olup kanallar hakkında Saraxsî'nin hatalarına işaret eder.

Hilal b. al-Muhassin aş-Şabi'e ithaf ettiği ve Yaqût'un da bazı parçalarını naklettiği bir *Risala*'de Bağdad'dan Kahire'ye yaptığı bir seyahatin hikâyesini veren tabib İbn Buṭlân'dan, İbn al-Adim Haleb ve Antakya'nın tasvirini aldı ve ona icâbında bazı tavihler ilâve etti. Bilhassa, Suriye'nin ozaman Bizans'a âit şimalî kısmını tasvir eden ve müsteşrikler tarafından, verdiği tafsilâttan istifade edilmiş bulunulan bu risâlenin ehemmiyetini Yaqût'tan öğreniyoruz.

Muhallabi ve Tarsusi hakkında mevzûu biraz daha genişleteyim.

X. Asrın sonlarına âit coğrafyacı al-Husayn b. Ahmad al-Muhallabi, şübhesiz, umûmiyetle müslüman memleketler ve bil-hassa fethetmeği ümid ettiği Bizans ve Abbasî ülkeleri hakkında vâzih bir bilgi edinmiş olmağı düşünen Fatimî Halifesi al-Aziz Billah (975-996) için bir *Kitab al-masalik wa 'l-mamâlik* yazdı.

Umumiyyetle, halifenin adına nisbetle, *al-‘Azîzî* diye anılan bu eser, Qalqaşandi tarafından olduğu gibi, ekseriya Yāqut ve Abu'l-Fidā' tarafından da, zikredilir; fakat onların bu eserden yaptıkları nakiller nâdiren birkaç satırı geçer ve ekseriyya, ona göre bir mevkiin değerine olan mesafesini işâretten ibaret kalır. İbn al-‘Adim ondan istifade etti, birçok kısımlarını ve meselâ Haleb, Antakya, Mişşîşa ve Tarsus hakkındaki parçalarını aynen aldı. Bu nakiller Yaqūt ve Abu'l-Fidā' da bulunanlardan daha uzundur- lar ve bâzan sonuncular da bulunmayan enteresan tafsilât verirler.

Ben, Haleb'in tasvirinde, şehir ve havâlisi ahâlisinin bâzı grupları, Şalîh b. ‘Alî b. ‘Abdallah b. al-‘Abbas'ın nesli ve, İbn. al-‘Adîm'in, Sayf ad-Dawla'nin mütecaviz idâresinin kurbanı olduklarını bildirdiği Banū Sinan hakkındaki tafsilâta işâret edeceğim, al-Muhallabî, bu Hamdani hakkındaki şiddetli hükmünde İbn Hawqal ile birleşir. Antakya'ya dâir tasviri sahihtir; nitekim, İbn Hawqal, sâdece etrâfını dolaşmak için bir gün gerektiğini söylediği vakit, Abu'l-Fidā'nın kabûl ettiği, sûrun 12 millik, tam uzunluğu ona âittir. Al-Muhallabî'ye göre, ahâlinin nüfûzlu unsuru İranlılar ve Şalîh b. ‘Alî soyundan gelenlerden müteşekkildir. O, şehri idâre eden bizanslı patrice'in büyük otoritesini de kaybeder. Bundan sonra, Antakya'ya bağlı kazâların bir ta'dadını yapar ki, burada İbn Şaddad'ın, mütekabil kısmında vermediği bâzı isimler bulunur. Ceyhan'ın iki tarafına kurulmuş olması sebebiyle Küçük Bağdad diye lâkablandırıldığını söyledikten ve bu hudud mevkiinde oturan cesûr gazileri öğdükten sonra Mişşîşa'dan bahsederken mühim bir kısmı harb sanayii ile alâkalı olan istihsâl maddelerini sayar: Ağaçtan mâmûl eğer aksâmı, gemler, mahmuzlar, bir yığın silâhlar. Sandalyeler (karasi) için yivli demir (mahzûz) înâlini ve bilhassa, değerleri garip denecek bir fiâta (3) dinar) yükselmiş kürk sanâyiini kaybeder.

Kezâ İbn al-‘Adîm de al-Muhallabî'nin Tarsus tasvirini aynen iktibâs ediyor. Sonucu, tasrih etmeksizin, Qudama'nin tanınmış bir parçasını koppe etmekle işe başlar. Sonra İbn Hawqal'i hatırlatan tâbirlerle, Tarsus *ribât*'ını, müslüman şehirlerin, bilhassa Bağdad'ın, hisselerine düşen askerleri ve atlarını yerleştirmek için *warqf* sûretiyle idâre ettikleri bu evleri tasvir eder; onları dolduran askerlerden, askerlerin mütemâdı meşgûl oldukları tâlimlerden,

gürlerinin sonunda çekildikleri geniş istirâhathanelerden bahseder. Bütün halk, der, kendisini harbe hasretmiştir; binicilik ve silâh kullanmadaki tecrübeleriyle en mütevâzı esnaf ve tâcirler yüksek sınıftan şahıslarla boy ölçüşürler. Orada seferlerin ve ganimet takسیمlerinin arkası kesilmez. Fakat al Muhallabî Tarsusluların yeni gelenlere karşı sert davranışlarını tama'larını tenkîd eder; aşağı halk tabakası ve sanâat erbâbı arasında da Huzistanlı ve İranlılardan mürekkep tembel, ibâdeti, orucu, şiflik aleyhdarı hisleri, göze çarpmak için vâsita edinen bir kalabalığın bulunuşuna eseflenir, Allah'tan, bunları cezalandırmasını ister. Aksine olarak *mucâhidin*'in *ğlmân*'ın ve Horasanlıların çocuklarının medhini yapar. Tarsus'un çehresi işte budur, bu Mişşîşa gibi hudud mevkilerinin de çehresidir, der.

Son: a Tarsus'un hârice sevk edilen ve *aş-şaffâyâ* denen kıymetli kumaşlarının endüstrisini, Bizans menşe'li ithâl malı olan kuru üzüm (zabîb) mahsûllerini, tazıları ve şâhinleri zikr eder. Irak ve Mısır'dan gelen *gâzî*'lerin toplanmasından beri arkası kesilmişken Sayf ad-Dawla'nın zamanında meydana çıkan rekabetlere ve kinlere esef ederek sözlerini bitirir. Bilhassa, Sayf ad-Dawla'nın vâlisi İbn Zayyat ile Tarsus'un eski emîri Tamal'in *ğlmân*'ı arasındaki ihtilâfa îmâda bulunur. Al-Muhallabi'nin Tarsus hakkındaki nakli, vaziyetin aslında da hakikaten böyle olup olmadığını belirtmeksizin ve Nicephore Phocas tarafından Tarsus'un zabtını zikretmeksizin burada kalır. Görülüyor ki, tasvirin en büyük kısmı geçmiş bir devreye mütealliktir. Abû 'Otman at-Tarsûsi'nin *Sigar at-tuğâr*'undan alınan parçalar arasında İbn al-'Adîm'de en çok yer işgal eden kısım Tarsus ile alakalı olan parçalardır. Gerçekten bunlar, İbn al-'Adîm'in kayıt ve ihtarları ile kesilmiş olarak, on varak tutmaktadır. Al-Muhallabi'den alınan parça gibi, bu da bilhassa Bizans tarafından zaptından evvelki Tarsus'un durumunu tasvir eder. Bu *gâzî*'ler merkezindeki hayat hakkında daha açık ve vâzih bilgiler verir.

Bu iktibaslar sûr ile kapıları tasvir etmekle başlar. Esas duvar mazgallı olup, üzerinde 8.000 mazgal vardır ve, ihtiyaç hâlinde, buralara, okçuların hepsi bir adammış gibi ok atan 16.000 yay yerleştirmek mümkündür. Hepsi bir birine müsâvi yüz kule vardır, fakat bunların müdafaa techizatı değişmektedir: Üçünde

ismi (*al-h.r.r.y*) iyi anlaşılmayan hususî mancınıklar, yirmisinde büyük mancınıklar, yirmisinde hafif mancınıklar (*'arrāda*), diğerlerinde de oluklu ok (*qisiyy ar-ricl*) bulunmaktadır. Maamafih bu kulçer yalnız askerî işlere tahsis edilmiş değildir, âileler veya bekârlar için mesken vazifesini de görür. Bir tanesi de kâğıt imâli için kullanılmaktadır; bir başkası, Qalamiya kapısında olanı, al-Ma'mûn'un bir emri ile tesbit edilmiş olan bir cedvele göre, *şarif*'ler ve *muhacir*'ler ile *anşâr*'ın ahfadı arasında taksim edilen öşürlerin tevzi dâirelerini barındırmaktadır. Yeni gelen *muhacir* ve *anşâr* evlâdı da bu öşürden kendilerine yetiyecek kadar almaktadırlar. Aynı şekilde câmi *şayx*'leri yılda altı kile almaktadırlar. Bu öşürler, eski bir ifâdeye göre, «kalplerinin kazanılması mühim olan» Rum ve Ermeni harp seferleri kılavuzları ile âilelerine verilen ücreti de karşılar. Bütün bu tevziat yapıldıktan sonra, buğdayın bakiyesi Tarsus hâpishanelerinde mahbus bulunan Bizans esirleri (*al-a^clâc*) için ekmek temini ile mükellef olan fırıncıya verilir. Geri kalanı satılır ve satış meblağı müellifin ileride bahsedeceğini söylediği, masraflara tahsis olunur. Arpaya gelince, bu, binek hayvanlarının mikdarı ile mütenasip olarak, yukarıda zikredilen kılavuzlara verilmektedir, ve kalanı ardcıların katırlarının tayinlerine, yani ağırlıkların dâma ardda bulunduğu bir seferde, ağırlıkları taşıyanlara tahsis edilmiştir. Mahsul öşrü yalnız hububattan alınmazdı, unlu sebzelerden (*qa-^tānî*) ve başkalarından, zeytinden, susamdan ve piriçten de alınırdı. Fakat bu mahsuller tevzi edilmez, satılır, satış meblağı şehir sandığına konulurdu.

Müellif bundan sonra şehrin kapıları hakkında ve sonra halife al Muqtadir'in annesi as Sayyida tarafından tesis edilmiş olan ve Tarsus kapılarından Kapalı-kapı denilen birinin yanında bulunan bir vakıf hakkında bilgiler vermektedir. Bir *ribât* olan ve her yıl yapılan seferler için 150 *gı.ām*'lık bir birlik veren bu kurum, gerek taarruz, gerek muafaa silâhlarının tâmir ve temini ile mükellef olan silâh çarşısının ameleleri bağılı idi. Görünüşe göre bu savaşçılar seçme bir takım teşkil etmekteydi. Kendi aralarından birinin komandasında bulunan ve kendilerini tanıtmaya mahsus küçük bir bayrakları olan bu *gılam*'lar, bir sefer esnâsında ihtiyaç olunca, arda, sağ kanada veya sol kanada ko-

nulmak üzere, yahut hususî bir askerî hareket için dâvet edilirdi. Müellif, bunların düşmana karşı en kuvvetli mâniayı teşkil ettiklerini söyler. Bu tesise hasredilen vakıfların geliri yılda 100.000 dinar tutuyordu. Bu bâzan gelirler toplanınca ödenen borçların alınmasına mâni olamıyordu. Bir başka tesis de halife al-Mu'tazz'ın anesinin, meşhur ve zengin Qabîha'nın, tesisi olup, bu da odalara (*hucar*) yerleştirilmiş olan ve biraz sonra al-Mu'tazz'ın *mawālî*'si oldukları söylenen 150 *gulam* temin ediyordu. Bayraklarında «al-Mu'tazz bi'llah» yazısı vardı. Bu müessesenin silâh deposu bayram günlerinde halka gösterilen ve Bizans elçilerine seyrettirilen örnek bir depo idi: Atı ile suvâriyi örten zırh gömlekleri, Tibet zırhları, mühim miktarda altın silâhlar büyük baş zırhları ve sâire. Al-Mu'tazz'ın *mawālî*'sinin çocukları için temin edilen bir mektep muallimi bu müesseseye bağlanmıştı. Bu *mawālî*'nin reisi aralarından kıymeti ile şöhret kazanmış bir kimse, idi; böyle bir kimse yoksa, reis başlıca *qāid*'lerden veya Tarsus ileri gelenlerinden biri olurdu. Tarsûsi, bunlarda birini al-Mutanabbi'nin şiirlerinden birinde methetdiği ve, İbn al-Adîm'in bildirdiğine göre, İbn al-Mu'tazz'ın «şarab-dârı» Abu Hâfîs Umar b. Sulayman aş-Şarâbi olan bir çoğunu şahsen tanıdığını söyler.

Tarsusi, Tarsus hakkında, 290=902 yılında 2000 tâne sokak ve çıkmazları hakkında, üçte ikisi bekârlar ve üçte biri âile reisleri tarafından işgal edilen 34.000'i bulan ev miktârı hakkında başka bilgiler de vermektedir. Evler mülk olarak içinde oturanlara âit bulunuyordu, veya vakıf yolu ile kendilerine verilmişti. İbn al-Adîm, bu münâsebetle, Tarsus *dar as-sabil*'ine tahsis edilmiş olan bir atın alınması veya bakımı için te'sis edilen bir vakfa dâir bir vesikayı zikretmektedir. Bu *dar as-sabil*'in Tarsûsi tarafından da zikredildiğini söylüyor ve onun muhtelif odalarını, ahırlarını, depolarını, yüksek odalarını ve bir de yedi atın bakımı için vakfedilmiş olan dükkânları sayıyor. Bu vakıfların, bu atların açtuıkları her türlü masrafları, arpa (*ğıdm*), nal, çivi masrafları, sayıs ve baytar ücretlerini karşılaması icap ediyordu. Bahis mevzuu olan atların her birinin, bir sefer için hareket ettiği zaman, Tarsus birliklerinin bir *qāid*'inin emrine verilmesi ve sefer sona erince, ahırına teslim edilmesi gerekiyordu. İbn al-Adîm'e göre, yine Tarsûsi'nin eserinde bu nevi başka evlerin de zikri bulunuyordu.

Tarsusi, 336—947/948 yılında topladığı bir rivâyete göre, halife al-Mahdi zamanında, bir Horasan (Belh, Hârizm, Herat, Semerkand, Fergana, İspicâp) süvâri birliğinin, 4.000 deve yükü tutan ağırlıkları ile beraber, gelmesini anlattıktan sonra, bize Tarsus'un büyük merâsimlerinden birinin, ordu toplanmasının (*nafir*), nasıl cereyan ettiğinden bahsediyor. Zira bu şehirde müteaddit merasimler vardı, bilhassa bayram (her halde ramazan bayramı olacak) çok hususî parlaklıkla ve akislerinin ulaşacağı kâfirler üzerinde tesir bırakması için büyük bir kuvvet gösterisi ile tes'it olunurdu. Ordu toplanması hikâyesi iki kısımdan mürekkeptir. Birincide Tarsusi, bu toplanmanın nasıl olduğunu umûmî bir şekilde anlatır. İster gündüz, ister gece olsun, toplanma emri verince, önde muhafızları olduğu halde, *muhtasib* şehri dolaşır ve «*an-nafir*, ey, atlılar, yayalar, Allah sizi falan kapıya sevketsin!» diye bağırırdı. Ve yegâne açık bulunan kapının adını söylerdi, çünkü ötekilerin hepsi merâsimin sonuna ve emirin sarayına dönmesine kadar, kapalı kalırdı. *Muhtasib* bütün yollardan geçerdi ve, toplanma gündüz olacaksa, takımları aynı şekilde bağırarak gençler ile büyüdü. Ciddî vaziyetler hasıl olduğu zaman, çarşıdaki adamlara da toplanmalarını ve kendisini takip etmelerini emrederdi. Eğer bu uzun sürerse, hareketi canlandırmak için tekrar çarşıya dönerdi. Hepsini birden sevk ve idâre etmek için bir süvâri *qa'id*'i tâyin edilirdi, ve muhtelif müesseselerin *gulam* defterlerini alan piyade *qa'id*'leri bunun yardımcıları idi. *Muhtasib* ile polis müdürü adamların çıkacakları ve dış tarafında toplanacakları kapının iç tarafında, dururlardı.

Hikâyesinin ikinci kısmında, Tarsusi, tasvir ettiği bir ordu toplanmasının şahidi olduğunu söyler. Bu tasvirde, bu toplanmalara yalnız eli silâh tutacak yaşta olan erkeklerin değil, fakat bütün genç kimselerin —genç çocuklar da denilebilir—, ileri bir askerî bilgi elde edecek ve zamanı gelince, lüzumlu bütün harpçi vasıfları ile, muharipler sırasına girecek şekilde askerî tâlimler ile yetiştirilmiş ve bir teşkilâta bağlanmış olanların da katıldıkları anlaşılmaktadır. Yaşlarına göre silâhlar, oluklu yaylar, İran yayları, arap yayları taşıyan, Ru'ba adlı birinin bayrağı altında bölük bölük dizilmiş ve *qa'id*'ler tarafından sevk edilen 1.000 den çok genç delikanlı gördüğünü söyler. Her zaman vâzih olmayan bu metne göre, galiba uygun çağa gelir gelmez ve-

ya buna yaklaşır yaklaşmaz, bunlar bir piyade *qā'id*'inin maiyetine veriliyor ve arkadaşlarını kendi seçmek iktidarına sahip bulunuyorlardı.

İlk kısımda oldukça alâka uyandıran bir hususiyetten bahseder ki, o da şudur: *Gulam*'lar bu toplanma sırasında, *ribat*'larına bağlı ve onlara nezâret etmekle mükellef dindar ve faziletli *şayx*'lerin nezâretinde bulunuyorlardı, zira güzelliikleri bir *igvâ* mevzuu olabilirdi. Bir *ğulâm*, abdest bozmak için takımından ayrılmak ihtiyacını hissederse, işi bittikten sonra kendisini sırasına geri getiren bir *şayx* ile birlikte gönderilirdi.

Biraz ileride, yine Tarsus hakkında, İbn al-^cAdim, bize Tarsusi'den alınmış parçalar vermeğe devam ediyor. Bilhassa Tarsusi, giriş kısmında, muhtelif müslüman hükümdarlarının Tarsus'un felâket feryatlarına cevap vermemiş olan başta Bağdat Büveyhîleri ile Mısır İhşidîleri olmak üzere, müslüman hükümdarlarının «cihâd» için hararetlerini kaybetmiş olmaları neticesinde, Tarsus'un gerilemesi hakkında söylediklerini aynen iktibas ediyor. Nicéphore zaferinden sonra Tarsus halkının şehri terketmelerini, sonra Tarsus câmîinde 10 şaban 354=12 ağustos 965 cuma günü okunan son hutbe merâsimini tasvir ediyor. Bu hutbeyi okumağa dâvet edilen ve Mısır'da semeresiz bir elçilikten yeni dönmüş olan şahıs, Tarsus minberinde son hutbe okuyan kimse olmağı reddetti (gerçekten halk şehri, müteakip çarşamba günü terkedeceklerdi). Yerini ayakta duran bir *şayx* aldı. Bu *şayx*, dikkate değer ki, hüküm sürmekte olan bir halife imiş gibi, yahut daha doğrusu, ölümünden sonra halife ismine lâyük başka bir halife yokmuş gibi, al-Mu^tadid için dua etti. Hutbeden sonra, mihrap önünde ayakta duran yüzü müminlere çevrilmiş başka bir kimse kısa bir nutuk verdi; Tarsusi (veya İbn al-^cAdim) bunun, yalnız Tarsus'un muzaffer, güzel günlerini ızdırapla hatırlatan baş tarafını naklediyor.

İbn al-Adim hudut boyunun az ehemmiyetli bâzı yerleri hakkındaki bilgileri de aynı Tarsusi'den almaktadır: Burada kışlanın nelerden mürekkep olduğunu, adamların veya kumandanın maaşını gösterir. Hiş al Cawzât (cevizler kalesi) üzerinde biraz durur; buranın Kilikya Pyles'inde bulunduğu daha İbn Xurdadbih vâsıtasiyle malûm idi. Buranın kışlasında 1 nâip, 1 vâiz, 1 kâhya, bir

hammām (hamam) âmiri, 1 kâtip, 2 bayraktar, 1 borazancı ve bir kapıcı saymaktadır. Metinde iyice hareketlenmiş olan *şahib al-hammām*'ın *şahib al-hammām* okunması icap edip etmediğini ve bu takdirde haberci güvercinlere bakmağa memur edilmiş bir kimse bahis mevzuu olup olmadığını ben kendi kendime soruyorum. Burada ceviz mahsulü de tasvir edilir, her on binde bin tânesinin *walî*'ye bırakıldığı tasrih edilerek toplanan cevizin miktarı gösterilir. Tarsus'ta satılmak üzere usûlü dairesinde terbiye edilen doğan kuşlarının yakalanmasından da bahsedilir. Hişn al-Cavzat'ta hiç bir kadın ve sakalı çıkmamış hiçbir erkek bulunmadığı ve bütün kışlanın aşağı yukarı kırk yaşlarında erkeklerden ibâret olduğu hakkındaki bilgiyi de şüphesiz İbn al-Adim, Tarsusi'den almıştır.

Gene Tarsusi'den alınmış daha başka iktibaslar da zikredebilirdim, fakat tahlil ettiklerim, her hangi bir yerde bir yazmasının mevcut olup olmadığını bilmediğim *Siyar at-tvğūr*'un ne kadar alâkaya değer bir eser olduğunu göstermeğe kâfidir. Verdiği bilgiler hudut boylarının ve Araçlar ile Bizans arasındaki mücâdelenin tarihi için birinci derecede ehemmiyetlidir. Bu, fevkalade bir zenginlikte olup, her türlü mevzular hakkında haberler ile dolu olan İbn al-Adim'in eserine hususî bir kıymet kazandırmaktadır. Her ikisi de kısmen aynı mevzulardan bahsettiği için, İbn Şaddād'ın mukaddimesi ile mukayese edilmesi icap eden *Buğyat at-talab*'in hal tercümelerine bu girişinin, tabî, bir neşrin zararına olmaksızın, teferruatlı bir tetkiki faydalı olacaktır. Ben İbn Şaddād'ı, hakkında haklı bir hüküm verecek kadar, yeter derecede tanımıyorum. Çünkü yalnız Vatikan yazmasını, *al Masriq*'te neşredilmiş parçalarını ve İbn aş-Şihna tarafından nakledilen kısımlarını gördüm. Fakat buna nazaran, İbn al-Adim'in Şimalî Suriye ve Haleb eyâleti hakkında verdiği bilgilerin, İbn Şaddād'inkilerden daha fazla değilse, bunun kadar zengin ve teferruatlı olduğuna inanıyorum.